

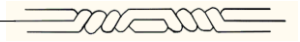
***Limbaj și t(h)eo-logie la sf. Grigorie t(h)eo-
logul – „suferința” și „pătımirea” îndumnezeitoare
a „vulturului rănit”***

Lucian D. COLDA *

Abstract: *Language and theology at Saint Gregory of Nazianz – „Suffering” and deifyng „passion” of the hurt eagle**.* Beyond any conceptualizing, language becomes at Saint Gregory of Nazianz grace-bearer, which opens the door to living through an unconceptualized apophatic reality, being both revealer as well as creator of theology. The paradox of this experiencing consists of exactly the fact that, although it belongs to the field of unconceptualization, it is expressed through language, which is a part of the conceptualized area. The unconceptualizing Trinity reveals Itself through the conceptualizing theological language, without depleting the concealment itself by doing so. Witness of this experience, Saint Gregory of Nazianz, who is also known as the *hurt eagle*, becomes himself, by means of his great love for the accuracy of the Orthodox faith, of his suffering for Christ s Church and by what has proven to be his deifyng pain, a creator of theology, and this, particularly because he is the Theologian.

* PhD, Associate Professor, Faculty of Orthodox Theology at “1 Decembrie 1918” University, Alba Iulia, Romania

** Referat susținut în Aula „Dimitru Stăniloae” a Facultății de Teologie Ortodoxă din Alba Iulia, la data de 30.01.2012, cu ocazia manifestărilor prilejuite de sărbătoarea Sf. Trei Ierarhi, hramul Facultăților de Teologie Ortodoxă.

Keywords: *Saint Gregory of Nazianz, Trinity, God, word, language, theology*

MOTTO: *Acum mă bucur de suferințele mele pentru voi și împlinesc, în trupul meu, lipsurile necazurilor lui Hristos, pentru trupul Lui, adică Biserica, al cărei slujitor m-am făcut, potrivit iconomiei lui Dumnezeu ce mi-a fost dată mie pentru voi, ca să aduc la îndeplinire cuvântul lui Dumnezeu.*

(Col. 1, 24-25)

Și dacă va trebui să-ți dai viața pentru Biserică sau să te ostenești de multe ori peste putere sau să suferi și să pătimești multe, să nu le eviți. Deoarece nu trebuie să uiți că deși vei suferi toate acestea, în esență nimic nu ai făcut, în comparație cu cele pe care le-a făcut Hristos pentru Biserică.

(Sfântul Ioan Gură de Aur¹)

1. Prolegomena*

Când în urmă cu mai bine de jumătate de veac Karl Rahner scria² cu amărăciune că, în cadrul prelegerilor teologice academice din Apusul catolic nu există o reflecție teologică sau o teologie a cuvântului, nu făcea decât să constate o stare de fapt, care își avea originea nu în posibilul eșec al unei teologii postconciliare – este vorba de perioada de după Conciliul II Vatican –, ci în modul scolastic de interpretare a tezaurului revelațional de după momentul numit în mod convențional

¹ Sfântul Ioan Gură de Aur, *Picături de înțelepciune*, trad. Ștefan Nuțescu, București, Editura Evanghelistos, 2007, p.17.

* Citatele folosite în acest scurt studiu, respectă ortografia autorilor respectivi.

² *Wort und Eucharistie*, în Karl Rahner, *Schriften zur Theologie*, Bd. VI, 5. Aufl., Einsiedeln, Benziger Verlag, 1960, p. 315, apud Heinrich Reinhardt, *Johannes. Die Rede von Gott*, Augsburg, Sankt Ulrich Verlag, 2004, p. 173: „Wenn man dies bedenkt, ist es eigentlich überraschend, daß in der durchschnittlichen Schultheologie ... überhaupt kein Platz, kein systematischer Ort für eine Theologie des Wortes vorgesehen ist ... Ein Thema also, das absolut nahezuliegen scheint, blieb durch die letzten Jahrhunderte hindurch in der katholischen Theologie nahezu unbeachtet“.

„Marea Schismă”. Era, mai degrabă, constatarea unei stări de fapt, ancorată în metodologia și hermeneutica teologică specifică Evului Mediu Apusean, hermeneutică reflectată în mod magistral de aserțiunea Sf. Toma d’Aquino din celebrul său tratat *Quaestiones disputatae de veritate*³: „Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu”; cu alte cuvinte, nimic nu poate fi cunoscut de rațiune, dacă mai întâi nu a fost experimentat empiric, deci prin simțuri, idee preluată ulterior, în sec. al XVII-lea, de John Locke în constructul său filosofic numit sensualism, respectiv empirism.

Dacă Karl Rahner avea dreptate în ceea ce afirma, trebuie să spunem că această constatare se verifică doar dacă este vorba de modul de teologhisire al Apusului. Spre deosebire de acesta, Răsăritul ortodox nu a căzut niciodată în tentația de a elabora o teologie lipsită de o hermeneutică adecvată a limbajului, acesta fiind ancorat în ceea ce în mod magistral elabora și Sf. Grigorie din Nazianz, atunci când situația agitată a veacului al IV-lea o cerea: *Theo-logie*, de unde și supranumele lui de *T(h)eologul*. Nu era o suprapunere peste ceea ce a determinat Biserica să-l numească pe Sf. Evanghelist Ioan tot *T(h)eologul*, ci era o fericită osmoză și continuare epectatică a ceea ce acesta înfățișa în Evanghelia sa cu referire la Cuvântul lui Dumnezeu – *Logos tou Theou*. De fapt, o teologie a cuvântului, respectiv a Cuvântului, nu poate porni de altundeva decât de la ceea ce Sf. Ioan de *Dumnezeu-Cuvântătorul* arăta în Evanghelia Sa⁴: „La început era Cuvântul și Cuvântul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvântul (...) Și Cuvântul S-a făcut trup și S-a sălășluit între noi și am văzut slava Lui, slavă ca a Unuia-Născut din Tatăl, plin de har și de adevăr” (In. 1, 1.14).

³ q. 2, art. 3, arg. 19, citat după: <http://www.hispanoteca.eu/Lexikon%20der%20Linguistik/e/EMPIRISMUS%20%20%20Empirismo.htm> (accesat 20.12.2012).

⁴ Vezi în sensul aceasta și Heinrich Reinhardt, *op. cit.*, p. 175: „Eine Theologie des Wortes müßte ausgehen vom Begriff des Logos im Johannesprolog (natürlich mit Rückblenden auf den alttestamentlichen Begriff von Wort und Sprechen Gottes.”

Sf. Grigorie, supranumit nu întâmplător „vulturul rănit”⁵, maestru al cuvântului și al limbajului, ilustrează în chip fericit acest mod de a face teologie, salvând Răsăritul de la destinul nefast constatat de Karl Rahner cu privire la Apusul catolic. Acest lucru își propune a-l demonstra onoratului auditoriu și scurta noastră comunicare de la acest preafrumos și strălucit praznic al școlilor de *t(h)eologie*.

2. Sf. Grigorie t(h)eo-loghisitorul

Când la începutul anului 379 Sf. Grigorie sosea la Constantinopol la rugămintea ortodocșilor de aici pentru a-i întări în credință și pentru a-i feri de atacurile tot mai agresive ale arienilor, nu a putut intra în catedrala arhiepiscopală a Sf. Apostoli, aflată în posesia ereticilor amintiți, trebuind ca până la 26 noiembrie 380, dată la care bazileul Teodosie o redă ortodocșilor, să slujească și să predice în micuța capelă *Anastasia*. Aici, în acest loc cu nume simbolic – *Înviearea* –, Sf. Grigorie avea să reînvie viața eclesială a capitalei bizantine, curățând-o de influența ereticilor. Forța și arma sa erau ilustrate de slujirea și de predica sa. Slujea theologhisind și theologisese slujind. Maestru de necontestat al limbajului filosofic și teologic, devenea el însuși prin forța cuvintelor sale, străfulgerate de Cuvântul/Logosul lui Dumnezeu, creator de limbă și t(h)eologie.

Celebrele sale *cinci Cuvântări*, cunoscute posterității ca fiind „t(h)eologice”, nu numai că ofereau calea cea dreaptă de urmat întru ale credinței, ci ilustrau în chip magistral ceea ce Sf. Grigorie dorea să facă accesibil și cunoscut Bisericii și anume, că rațiunea umană nu poate cunoaște și exprima pe Dumnezeu în sensul în care susțineau acest lucru arienii, în special eunomienii. Pentru a dovedi acest adevăr, Sf. Grigorie va expune limitele cunoașterii lui Dumnezeu de către om. Dacă eunomienii vedeau în limbaj un produs al lui Dumnezeu prin care acesta ar fi accesibil întru totul rațiunii umane, cuvintele revelând adevărul

⁵ A se vedea pentru aceasta: Stelianos Papadopoulos, *Vulturul rănit. Viața Sfântului Grigorie Teologul*, traducere din limba neogreacă de. Constantin Coman și Cornel Coman, București, Editura Bizantină, 2002, 328 pagini.

lucrurilor și al lui Dumnezeu așa cum este, Sf. Grigorie va demonstra chiar prin aceea că va crea el însuși limbaj teologic, că Dumnezeu se sustrage oricăror conceptualizări care ar epuiza taina existenței Sale⁶.

Pentru Sf. Grigorie, intrarea în taina lui Dumnezeu nu se face prin cuvântul omului, ci prin Cuvântul lui Dumnezeu înomenit. Faptul că în toate cele care sunt aduse la existență se găsește o rațiune, respectiv un cuvânt prin care ele să fie definite, demonstrează în opinia Sf. Grigorie că ele sunt ale Cuvântului creator, așadar ale Cuvântului divin. De aceea, rațiunile lucrurilor fiind exprimate prin limbaj, deci prin cuvinte, pot fi numite chiar ele însele cuvinte, căci Cuvântul dumnezeiesc prin cuvintele Sale, exprimând rațiuni, a adus într-o existență toate lucrurile, dându-le ființă. În acest sens, ereticii arieni, respectiv eunomieni, necrezând într-un Dumnezeu care le-a creat pe toate prin Cuvântul Său, nu fac altceva decât să inventeze teorii mincinoase, scăpând din vedere esențialul și anume că, toate din cele ce există își au unitatea numai în Cuvântul Cel Unul al Tatălui. Numai *acest* Cuvânt este Adevărul unic al tuturor lucrurilor și unica lor Rațiune⁷. Mai mult, El dezvăluie adevărata *T(h)eo-logie*, căci El „este în raport cu Tatăl cum e cuvântul cu mintea”, după cum va spune Sf. Grigorie în cea de-a *patra Cuvântare* teologică⁸.

3. Limbaș și T(h)eologie la Sf. Grigorie

A face *t(h)eologie* însemna în opinia Sf. Grigorie a vorbi clar și concis despre Dumnezeul Cel unic în ființă și întreit în persoane. Și tocmai pentru că Logosul sau Cuvântul lui Dumnezeu reprezenta, cum s-a văzut, Rațiunea supremă a tuturor celor create, deci și a limbajului, cuvintele și expresiile trebuiau să servească tocmai acestui țel, de a exprima clar și concis ceea ce

⁶D. Stăniloae, *Introducere*, în vol. *Cele cinci Cuvântări Teologice ale Celui între Sfinți Părintelui nostru Grigorie de Nazianz*, traducere din limba greacă, introducere și note de Preot Dr. Academician Dumitru Stăniloae, București, Editura Anastasia, 1993, p. 5-10.

⁷Idem, Notele 224, 225 și 226, în op. cit., p. 171.

⁸Cele cinci Cuvântări Teologice..., p. 88.

se dorea a fi adevărată *t(h)eologie*.

După cum remarca Jaroslav Pelikan, „forma în care s-a impus *homoousios* și reprezentarea lui Hristos ca Dumnezeu a fost concentrată în dogma Treimii, elaborată spre sfârșitul secolului al IV-lea. Iar problema care a adus în atenție conceptul *homoousios*, contribuind astfel la formarea doctrinei despre firea divină a lui Hristos, nu a fost atât doctrina despre Hristos, cât mai ales cea despre Duhul Sfânt”⁹. Or, Sf. Grigorie, tocmai atunci când vorbește despre Duhul Sfânt, nu numai că stabilește cadrele hermeneuticii sale bazate pe un anumit mod de folosire al limbajului, ci și creează teologie, pornind de la acest limbaj preexistent și dezvoltând el însuși termeni și expresii adecvate celor pe care le exprimă.

Problema absenței unei reflecții teologice corespunzătoare despre Duhul Sfânt din dezbaterile niceene a devenit treptat o mare problemă. Sf. Grigorie va explica această absență printr-o teorie a dezvoltării doctrinei, dezvoltare care devine posibilă odată cu dezvoltarea unui limbaj adecvat¹⁰.

Puterea cuvântului creator de teologie o vede Sf. Grigorie ancorată în însuși Cuvântul lui Dumnezeu. Folosind un paralelism analogic scripturistic, Sf. Grigorie ilustrează în prologul celei de-a cincea Cuvântări teologice, legătură dintre cuvântul omului și Cuvântul – Logosul lui Dumnezeu: „Atâta a fost cuvântul nostru despre Fiul. Și trecând printre cei ce aruncau pietre în El, a scăpat de ei. Căci cuvântul nu se lasă lovit de pietre, ci se face el însuși, la vreme, piatră ce lovește fiarele sălbatice ce se apropie fără rușine de munte (Iez. 19, 12)”¹¹.

„A vorbi despre Duhul Sfânt este în mod special dificil”¹² va spune Sf. Grigorie. Cu atât mai mult, risipa obositoare de cuvinte sau folosirea cuvintelor neadecvate poate conduce la situații dificile, în care nu numai că nu se mai slăvește Dumnezeu

⁹Jaroslav Pelikan, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării doctrinei. I. Nașterea tradiției universale (100-600)*, traducere de Silvia Palade, Iași, Editura Polirom, 2004, p. 225.

¹⁰*Ibidem*, p. 225-226.

¹¹Cele cinci Cuvântări Teologice..., p. 93.

¹²*Ibidem*.

în chip adecvat, ci se ajunge chiar la a lupta împotriva Duhului de către cei care „trebuie să-și arate în ceva lipsa evlaviei, altfel viața nu li se pare vrednică de trăit”¹³.

Ezitatea de a-l numi Dumnezeu pe Duhul Sfânt constituie în opinia Sf. Grigorie nu numai o simplă problemă de limbaj, ci chiar o abandonare a adevăratei *t(h)eo-logii* în favoarea ereziei. Simpla respingere a ereziei numai prin cuvinte, dar nu și prin gândire, reprezenta expresia simptomatică a lipsei de claritate atât în cuvintele, cât și în gândirea multor teologi ai Bisericii din acea perioadă, ceea ce făcea ineficientă lupta lor împotriva ereziei. Cazul lui Marcel al Ancirei, care nega faptul că Duhul Sfânt își are propriul ipostas, era grăitor în acest sens. Or, Sf. Grigorie răspunde prin echilibrul pe care îl aduce în cadrul cuvântărilor sale, în special a celei numite „a cincea”, tocmai acestei problematici, a disocierii cuvântului omului de Cuvântul lui Dumnezeu, care făcea ca discursul despre Dumnezeu să nu mai fie *T(h)eo-logie*, ci așa cum spune Sf. Grigorie o simplă iubire de literă, „o îmbrăcăminte a lipsei de evlavie”¹⁴.

Claritatea limbajului nu ține însă de rațiunea umană, ci ea se descoperă în măsura în care rațiunea acceptă *a priori* ceea ce Dumnezeu a revelat despre Sine, revelație care aduce celui care o acceptă ca atare, acea siguranță ce crează mai apoi claritatea limbajului. În acest sens, spune Sf. Grigorie următoarele: „Din partea noastră, noi avem atîta siguranță în dumnezeirea Duhului, pe care Îl propovăduim, încât noi începem și teologia (învățătura despre Dumnezeu) de aici, aplicând Treimii (Celor Trei Persoane) aceleași expresii, chiar dacă unora li se par îndrăznețe”¹⁵.

Folosirea unor expresii, fie ele chiar îndrăznețe, așadar, nu trebuie să servească altui scop, decât de a da expresie la ceea ce constituie adevărata *t(h)eo-logie* și de a răsturna argumentele lipsite de evlavie ale ereticilor. Acest principiu hermeneutic îl formula Sf. Grigorie deja la începutul celei de-a treia cuvântări, când spunea: „...orice cuvântare are două părți: una prin care

¹³*Ibidem*.

¹⁴*Ibidem*, p. 94.

¹⁵*Ibidem*.

cineva își întemeiază gândirea proprie și una care răstoarnă pe a contrarului”¹⁶.

Claritatea și concizia limbajului devin esențiale în măsura în care ele slujesc la combaterea a ceea ce Sf. Grigorie numește „speculația elementară născocită de ei spre înșelarea celor mai simpli și naivi”¹⁷. Altfel spus, limbajul nu epuizează taina, însă devine necesar pentru enunțarea ei: „Căci noi am cunoscut și propovăduim dumnezeirea Fiului din mari și sublime cuvinte”¹⁸. Ele poartă în ele însele capacitatea de a enunța adevărul, va arăta Sf. Grigorie, însă numai pentru că ele au imprimate în rațiunea lor existențială chiar Raționalitatea Cuvântului lui Dumnezeu, ceea ce le oferă puterea de a exprima adevărul. În acest sens, adresându-se ereticilor, spune Sf. Grigorie: „Dar după ce am cunoscut că tu nu te lași bătut în raționamentele tale sucite, să vedem adevărul și din puterea cuvintelor dumnezeiești, odată ce vrei să ne convingi și din ele”¹⁹.

Așadar, cuvintele pot servi enunțării adevărului, deci, numai în măsura în care raționalitatea Cuvântului lui Dumnezeu imprimată în ele devine manifestă prin renunțarea la unilateralitatea literei lor și trecerea spre o viziune mai înaltă, anagogică și epectatică. Spune Sf. Grigorie, în sensul acesta:

„De fapt, nu e greu, când se cercetează fiecare din acestea în parte, să-ți explici în înțelesul cel mai evlavios și să le cureți de tot ce smintește în litera lor, dacă tu le privești cu sinceritate și nu cu o voită viclenie (...) pentru ca tu, desființând ceea ce este carnal și foarte coborât în dogmele tale, să înveți că ești mai înalt și a te înălța cu dumnezeirea și să nu rămâi în cele văzute, ci să te ridici în cele spirituale și să cunoști care este rațiunea ființei și care este rațiunea economiei”²⁰.

¹⁶*Ibidem*, p. 51.

¹⁷*Ibidem*.

¹⁸*Ibidem*, p. 65.

¹⁹*Ibidem*.

²⁰*Ibidem*, p. 67.

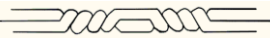
4. În loc de concluzii

Analizând cele câteva puncte de reper oferite, putem observa, așadar, că Sf. Grigorie trece prin aplicarea unei hermeneutici corecte a limbajului dincolo de concepția spiritualistă eronată a mântuirii propagată de eretici. Astfel, prin dezvoltarea completă, în formule noi și armonios cizelate a limbajului teologic, Sf. Grigorie ni se prezintă ca teolog al Treimii prin excelență²¹. Dogma Treimii este pentru el străină oricărei conceptualizări metafizice, trecând dincolo de orice dialectică sau pretenții teologice. În sensul acesta, în cea de-a patra Cuvântare teologică, el se exprimă foarte clar, fără echivoc:

„Dumnezeirea nu poate fi definită prin nici un nume. Și aceasta o arată nu numai raționamentele, ci și cei mai înțelepți și mai vechi dintre evrei ne-au dat s-o înțelegem. Căci cinstim dumnezeirea prin caractere proprii, nesuportând să vadă exprimându-se prin aceleași cuvinte scrise și pe Dumnezeu, prin ceva din cele de după Dumnezeu, socotind că dumnezeirea nu poate fi comunicată prin cele ale noastre, cum oare ar fi voit să exprime printr-un cuvânt ce se descompune, firea unică și de nedescompus? Nici aerul nu l-a putut inspira cineva întreg, nici ființa lui Dumnezeu nu a încăput-o mintea în întregime, precum nici glasul (cuvântul) nu a cuprins-o. Ci schițând din cele din jurul Lui cele privitoare la El, alcătuim o oarecare imagine obscură și slabă și o închipuire după alta a Lui. Și cel mai bun teolog pentru noi nu este cel care a descoperit Totul, căci închisoarea aceasta în care ne aflăm nu primește Totul, ci acela care și l-a imaginat mai mult ca altul și a adunat în sine mai mult chipul adevărului, sau umbra lui, sau orice alt nume i-am da”²².

²¹Hans Freiherr von Campenhausen, *Părinții greci ai Bisericii*, traducere din limba germană de Maria-Magdalena Angheliescu, București, Editura Humanitas, 2005, p. 168.

²²Cele cinci Cuvântări Teologice..., p. 86.

Teologia apofatică este, deci, singura capabilă să contemple taina cea neconceptualizată a Treimii, taină pe care mintea n-o poate atinge. Prin limbajul pe care îl folosește și pe care îl dezvoltă, Sf. Grigorie demonstrează tocmai acest paradox al conceptualizării neconceptualizabilului, în sensul în care limbajul este necesar pentru enunțarea tainei, însă numai în măsura în care el, folosind atât terminologia filosofică cât și pe cea teologică – cum este, de exemplu în cazul constructului monadă-diadă-triadă – arată că Dumnezeu nu este singular, precum în iudaism, dar nici multiplu, ca în sistemele teologice politeiste, ci este Dumnezeu-Treimea, dincolo de oricare deducție sau necesitate²³.

Iezuitul Anthony Meredith remarca referitor la Sf. Grigorie din Nazianz faptul că, în Apus, importanța sa și a teologiei sale au fost mult minimalizate, având aici de-a face cu o atitudine tipică mediilor apusene, aplecate mereu spre conceptualizare și spre o tendință de a epuiza pe baza rațiunii orice taină. Spre deosebire de aceste tendințe care au condus mai apoi la situația nefericită amintită de Karl Rahner, „demersul lui Grigorie este riguros așezat în cadrele tradiției de care aparține, o tradiție care susține că mișcarea de ascensiune a spiritului omenesc se întâlnește cu mișcarea de coborâre a Sfântului Duh, care se întrupează în persoana lui Iisus Hristos”²⁴.

Limbajul devine la Sf. Grigorie purtător de har și necesar pentru a ilustra faptul că dincolo de conceptualizările la care el se poate preta, există o realitate neconceptualizabilă, dar care devine experiabilă, prin îndumnezeire – *théōsis*. Aceasta nu înseamnă, însă, desființarea sau abolirea granițelor dintre creatură și Creator. Pentru Sf. Grigorie devine clar că agentul îndumnezeirii noastre nu este reprezentat de cuvintele omului, fie ele chiar purtătoare de har, ci Cuvântul lui Dumnezeu, Logosul Său dumnezeiesc, întrupat pentru mântuirea noastră, prin voința Tatălui și prin puterea și conlucrarea Sf. Duh, căci Duhul Sfânt este Cel Care ne

²³Paul Evdokimov, *Prezența Duhului Sfânt în Tradiția Ortodoxă*, colecția „Pnevma”, București, Ed. Anastasia, 1995, p. 61-62.

²⁴Anthony Meredith SJ, *Capadocienii*, traducere din limba engleză de Pr. Constantin Jinga, București, Editura Sophia, 2008, p. 101.

conduce într-o relație nouă cu Dumnezeu-Tatăl, prin care suntem îndumnezeiți²⁵.

Doar în Duhul Sfânt putem deveni părtași experienței Tainei inepuizabile a Dumnezeirii, o experiență ce se sustrage, însă, oricărei conceptualizări empiriste, oricărui limbaj sau forme de comunicare. A experia înseamnă a fi părtaș la *T(h)eologia*; a rămâne atașat doar de raționalitatea empirică, a prețui mai mult rațiunea, nesocotind autoritatea Duhului, înseamnă a părăsi credința²⁶. Pentru Sf. Grigorie *tertium don datur*; și aceasta, tocmai pentru că el este *T(h)eologul*; și este *T(h)eologul* pentru că, prin t(h)eologhisirea sa, suferă pentru credință, împlinind în trupul lui lipsurile necazurilor lui Hristos pentru trupul Său, Biserica.

References:

1. Toma d'Aquino, Sfântul, *Quaestiones disputatae de veritate*, citat după: <http://www.hispanoteca.eu/Lexikon%20der%20Linguistik/e/EMPIRISMUS%20%20%20Empirismo.htm> (accesat 20.12.2012).
2. *Cele cinci Cuvântări Teologice ale Celui între Sfinți Părintelui nostru Grigorie de Nazianz*, traducere din limba greacă, introducere și note Dumitru Stăniloae, București, Editura Anastasia, 1993.
3. Ioan Gură de Aur, Sfântul, *Picături de înțelepciune*, trad. Ieroschimonah Ștefan Nuțescu, București, Editura Evanghelistos, 2007.
4. Campenhausen, Hans Freiherr, von, *Părinții greci ai Bisericii*, traducere din limba germană de Maria-Magdalena Angheliescu, București, Editura Humanitas, 2005.
5. Evdokimov, Paul, *Prezența Duhului Sfânt în Tradiția Ortodoxă*, colecția „Pnevma”, București, Ed. Anastasia, 1995.
6. Meredith, Anthony, SJ, *Capadocienii*, traducere din limba engleză de Pr. Constantin Jinga, București, Editura Sophia, 2008.
7. Papadopoulos, Stelianos, *Vulturul rănit. Viața Sfântului Grigorie Teologul*, traducere din limba neogreacă de preot dr. Constantin Coman și diacon drd. Cornel Coman, București, Editura Bizantină, 2002.
8. Pelikan, Jaroslav, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării doctrinei. I.*

²⁵*Ibidem*, p. 102-103.

²⁶Cele cinci Cuvântări Teologice..., (aici, a doua Cuvântare), p. 70.

- Nașterea tradiției universale (100-600)*, traducere de Silvia Palade, Iași, Editura Polirom, 2004.
9. Rahner, Karl, *Wort und Eucharistie*, în vol. *Schriften zur Theologie*, Bd. VI, 5. Aufl., Einsiedeln, Benziger Verlag, 1960.
10. Reinhardt, Heinrich, *Johannes. Die Rede von Gott*, Augsburg, Sankt Ulrich Verlag, 2004.
11. Stăniloae, Dumitru, *Introducere*, în vol. *Cele cinci Cuvântări Teologice ale Celui între Sfinți Părintelui nostru Grigorie de Nazianz*, traducere din limba greacă, introducere și note de Dumitru Stăniloae, București, Editura Anastasia, 1993.